

БАҒЫНЫҢҚЫЛЫ ҚОСПА ГЭПТИҢ ФУНКЦИОНАЛ-СЕМАНТИКАЛЫҚ ТҮРЛЕРІ

Сейдуллаева Дәригүл Юлдашевна – филология ылымдерінің кандидаты, доцент

Seydullaevadarigul@gmail.com

Әжсинияз атындағы Нәкіс мәмлекетлик педагогикалық институты

ФУНКЦИОНАЛЬНО-СЕМАНТИЧЕСКИЕ ТИПЫ СЛОЖНОПОДЧИНЁННЫХ ПРЕДЛОЖЕНИЙ

Сейдуллаева Даригуль Юлдашевна – кандидат филологических наук, доцент

Нукусский государственный педагогический институт имени Ажсинияза

FUNCTIONAL-SEMANTIC TYPES OF THE COMPLEX SENTENCES WITH SUBORDINATION

Seydullaeva Darigul Yuldashevna – Candidate of Philological Sciences, Associate Professor

Nukus State Pedagogical Institute named after Ajiniyaz

Таянч сўзлар: эргашган қўшма гаплар, функционал тамойил, формал тамойил, структур-семантик тамойил, эргашган қўшма гаплар.

Резюме. Мақолада эргашган қўшма гапларнинг функционал (семантик), шаклий ва таркибий-семантик таснифлари кўриб чиқилады. Туркий тилларда эргашган қўшма гапларни таснифлаш тамойиллари таҳлил қилинган. Қорақалпоқ тилида эргашган қўшма гапларни ўрганиш масалалари атрофлича ёритилган. Қорақалпоқ тили материаллари асосида функционал гап асосидаги эргашган қўшма гапларнинг кам ўрганилганлиги асосланган.

Ключевые слова: сложноподчиненные предложения, функциональный принцип, формальный принцип, структурно-семантический принцип, придаточные предложения.

Резюме. В статье рассматриваются классификации сложноподчиненных предложений-функциональный (семантический), формальный и структурно-семантический. Анализируются принципы классификации сложноподчиненных предложений в тюркских языках. Всесторонне рассматриваются вопросы изучения сложноподчиненных предложений в каракалпакском языке. Обосновывается мало изученность сложноподчиненных предложений на основе функционального предложения на материалах каракалпакского языка.

Key words: complex sentence, functional principal, formal principal, structural-semantically principal, subordinate clause.

Summary. The given article deals with three principal classifications of compound sentences-functional (semantically), formal and structural-semantically. Having analyzed the principal classification of compound sentences is given in the Turkic languages. It was widely researched the problems of learning compound sentences in the Karakalpak language. Compound sentences aren't still learned in the Karakalpak materials and this is the basis of the research.

Кирисиў. Синтаксислик бирликлер көп аспекти принцип тийкарында үйрениледі. Мәселен, бағыныңқылы қоспа гәплерді мәниден формаға қарай, структура-семантикалық принцип тийкарында ямаса мәниден формаға қарай семантика-формаллық принцип тийкарында классификациялаў мүмкин. Мақаламызда бағыныңқылы қоспа гәп функционал-семантикалық түрлерге бөлиўде мәниден формаға қарай семантика-формаллық принцип басшылыққа алынды. Семантикалық принцип функционаллық принцип деп те аталады. Функционаллық принцип бойынша бағыныңқы гәп бас гәптиң бир ағзасына қатнаслы болып, сол гәп ағзасы қайсы гәп ағзасының хызметин атқарса, бағыныңқы гәпте сол ағзаның аты менен аталады хәм бас гәптеги өзи қатнаслы ағзаны сыпатлаў арқалы бас гәп пенен байланысады.

Әдебиятлар анализи. Бағыныңқылы қоспа гәптиң функционал-семантикалық түрлери мәселеси бойынша каракалпак илимпазларынан А.Дәўлетов, М.Дәўлетов М.Кудайбергенов [1], қазақ тил илиминде Қ.Есенов [2], өзбек тил илиминде Н.Махмудов, А.Нурмоновлар [3] изертлеў жумысларын алып барған.

Талқылаў. Функционаллық принцип бойынша бағыныңқылы қоспа гәплер баслаўыш, баянлаўыш, толықлаўыш, анықлаўыш хәм пысықлаўыш бағыныңқылы қоспа гәплер болып бөлинеді. Пысықлаўыш бағыныңқылы қоспа гәп және де өз ишинде бир неше семантикалық түрлерге ажыратылады.

Қатнаслық сөзли бағыныңқылы қоспа гәплердің өзине тән өзгешеликлери соннан ибарат, олардың қурамындағы бағыныңқы гәп пенен бас гәпти байланыстырыўшы қатнаслық сөзлердің бас гәпте қолланылған түрлери гәптиң бас хәм екінши дәрежелі ағзаларының ўазыйпасын атқарады. Сол бас гәптиң қурамында қолланылған гәп ағзасы хызметиндеги қатнаслық сөз бағыныңқы гәп арқалы түсиндирилип анықланады. Мысалы, Ким жаман оқыса, ол жумыс ислеп те жарытпайды. (Ш.Айтматов). Алдыңғы арба қайдан жүрсе, соңғы арба да соннан жүреді. (нақыл).

Бул қатнаслық сөзли бағыныңқылы қоспа гәплерде бағыныңқы гәп бас гәптен бурын келип, бас гәптеги ол, соннан сөзлери арқалы билдирилген бас хәм екінши дәрежелі ағза қатнасқан бас гәптиң мазмунын түсиндирип келген.

Дәнекерлик хызметтеги қатнаслық сөзлер арқалы байланысқан бағыныңқылы қоспа гәплер каракалпак тили фактлеринде, көбинесе еки қатнаслық сөзли болып дүзиледи. Олардың бир қатнаслық сөзли болып дүзилиўи тил материалларында жүдә кем ушырасады. Бағыныңқылы қоспа гәп еки қатнаслық сөзли болып келгенде, бағыныңқы гәптиң қурамында ким, не, қайда, қайдан, қалай, қанша, қаншелли т.б. қатнас алмасықлары, ал бас гәпте ол, сол, сонда, соннан, солай, сонша, соншелли хәм т.б. силтеў алмасығы тийкарындағы қатнаслық сөзлер қолланылады. Олар көбинесе бағыныңқылы қоспа гәптиң баслаўыш,

баянлауыш, толықлауыш, анықлауыш, сийрегирек пысықлауыш түрлеріне тән болып келеді.

Қатнастық сөзлі бағыныңқылы қоспа гәплер функционал-семантика принцип тийкарларында баслауыш бағыныңқылы, баянлауыш бағыныңқылы, толықлауыш бағыныңқылы, анықлауыш бағыныңқылы хәм пысықлауыш бағыныңқылы қоспа гәп түрлеріне бөлінеді.

Баслауыш бағыныңқылы қоспа гәп. Баслауыш бағыныңқылы қоспа гәптің құрамындағы бағыныңқылы гәп бас гәптегі қатнастық сөзден болған баслауыштың мазмұнын түсіндіреді ямаса бас гәпте қолланылмаған баслауыштың ұазыйпасын атқарады. Бул гәптің баслауыш бағыныңқылы қоспа гәп деп аталуы бас гәптегі атау формасында қолланылған қатнастық сөздің баслауыш ұазыйпасын атқаруына байланысly аталады. Бунда қатнастық сөзлі бағыныңқы гәп бас гәптегі қатнастық сөзден болған баслауыштың мазмұнын түсіндіріп сыпатлау арқалы екеуінің бирлиги баслауыш бағыныңқылы қоспа гәпті дүзеді.

Баслауыш бағыныңқылы қоспа гәп еки қатнастық сөзлі болып қолланылады. Бундай жағдайда бағыныңқы гәпте қатнастық сөз ұазыйпасындағы сорау алмасықлары, бас гәпте соған мууапық силтеу алмасықлары ямаса сол мәниге жақын атауыш сөзлер қатнасады. Мысалы, Қазанға не түссе, шөмишке сол илинеді (нақыл). Ким басқаға гөр қазса, орнына өзи түседі.

Еки қатнастық сөзлі баслауыш бағыныңқылы қоспа гәптің құрамындағы бас гәпте стилік талапқа байланысly қатнастық сөз қолланылмай да келеді. Ким малдан айырылса, бахыттан, бағ-дәулеттен айырылады. Енди кимде-ким мийнет етсе, хақы алады (Т.Қайыпбергенов).

Бул баслауыш бағыныңқылы қоспа гәплердің бас гәпінде баслауыш ұазыйпасындағы қатнастық сөзлер стилік талапқа ылайық түсірилип қолланылған. Олардың орны улыума гәптің мазмұнынан белгили болып турады.

Гейде баслауыш бағыныңқылы қоспа гәптің бағыныңқы гәпінiң құрамында егер дәнекери хәм кимде-ким қатнастық сөзи қатар келип те қолланылады. Бундай жағдайда улыума бағыныңқылы қоспа гәптің мәнісi шәрт бағыныңқылы қоспа гәпке жақын келеді. Бирак, егер дәнекери стилік жақтан күшейтiушилик мәни берiуши хызметти атқарады да, тийкарғы мәни баслауыш бағыныңқылы қоспа гәпке тийисли болып қалады: Егер кимде-ким маған дус келген оқыушы бола береди деп ойласа, ол қәтелеседи. (Ш.Айтматов).

Баянлауыш бағыныңқылы қоспа гәп. Баянлауыш бағыныңқылы гәпте бағыныңқы гәп бас гәптегі қатнастық сөзден болған баянлауыштың мазмұнын түсіндіріп анықлап келеді. Баянлауыш бағыныңқылы қоспа гәп дүзилиу өзгешелигине қарай бир қатнастық сөзлер хәм еки қатнастық сөзлер болып қолланылады.

Бир қатнастық сөзлі баянлауыш бағыныңқылы қоспа гәптің құрамындағы бас гәпте баслауыш ұазыйпасындағы қатнастық сөз бағыныңқы гәп арқалы түсіндіриледі. Бундай жағдайда бас гәптің баянлауышы төмендегі формалардағы қатнастық сөзлерден болады.

Орын сеплик формасындағы сонда қатнастық сөзинен болады. Бундай дүзилистеги баянлауыш бағыныңқылы қоспа гәптің мазмұны соңғы бағыныңқы гәп арқалы түсіндирилип, улыума бас гәптің мазмұнын айқынлайды: Буның жаман уятлы жери тағы сонда, мен Сергей Цойды шақыртып алдырған едим (Т.Нәжимов).

Бас гәптің баянлауышы сондай қатнастық сөзинен болып, бағыныңқы гәп арқалы түсіндириледі: Қырк күнлик қазыудың ауырлығы сондай, тоғыз дийқан таяқтан жығылды (С.Арысланов).

Баянлауышы сонша, соншелли сөзлеринен болып келгенде де, бас гәптің мазмұны бағыныңқы гәп арқалы түсіндириледі: Түннің қараңғылығы сонша, көзине түртсе билмейсең (Х.Сейтов).

Баянлауыш бағыныңқылы қоспа гәптің еки қатнастық сөзлі түри бир қатнастық сөзлі түрине қарағанда тил фактлерінде аз ушырасады. Еки қатнастық сөзлі баянлауыш бағыныңқылы қоспа гәптің бағыныңқы компонентінде ким, қандай, қанша т.б. қатнастық алмасықлары, ал бас гәпте сол, сондай, сонша т.б. силтеу алмасығы тийкарындағы қатнастық сөзлер дара ямаса бол көмекши фейили яки басқа атауыш сөзлер менен дизбеклесип қолланылады: Ауылласың ким болса, аталасың сол болады (нақыл).

Бундай еки қатнастық сөзлі баянлауыш бағыныңқылы қоспа гәпте бағыныңқы гәп бас гәптен бұрын келеді.

Толықлауыш бағыныңқылы қоспа гәп. Толықлауыш бағыныңқылы қоспа гәптің құрамындағы бағыныңқы гәп бас гәптегі қатнастық сөз арқалы билдирилген толықлауышты түсіндирип оның мәнісін толықтырып келеді. Толықлауыш бағыныңқылы қоспа гәплер де мазмун хәм дүзилісi жағынан бир қатнастық сөзлі хәм еки қатнастық сөзлі болып дүзиледі: Сизлер не ислесеңиз, мен де соны ислеймен. (С.Арысланов).

Бир қатнастық сөзлі толықлауыш бағыныңқылы қоспа гәптің бас гәпінiң баянлауышы хызметіндегі сөзлер, көбинесе модаллық мәни билдиретуғын хәрекет аты формасындағы айтыу, атап өтиу сыяқлы фейиллерге баянлауышлық сөз шақабы керек, лазым, мүмкин т.б. сөзлердің дизбеклесип келиуінен болады: Соны да айтып өтиуимиз керек, бул қатардағы ұақыя хақыйқатлықтан бираз жырақ. (М.Қосжанов).

Бундай дүзилистеги толықлауыш бағыныңқылы қоспа гәплер кириc гәпли конструкцияларға күтә жақын келеді. Бирак, кириc гәпли конструкцияларда қатнастық сөз қолланылса, ондай гәплер кириc гәп емес, қатнастық сөзи толықлауыш бағыныңқылы қоспа гәп деп қаралуы тийис.

Еки қатнастық сөзлі толықлауыш бағыныңқылы қоспа гәптің бағыныңқы компонентінде ким, кимде-ким, кимди, не, нени қатнастық сөзлери, бас гәпте хәр түрлі сеплик формалы буны, өзине, соны, соған т.б. силтеу хәм өзлик алмасықлары қолланылады. Бул сыяқлы еки қатнастық сөзлі толықлауыш бағыныңқылы қоспа гәплердің бас гәпи бағыныңқы гәптен соң келип, бағыныңқы гәп арқалы түсіндириледі: Нени қор тутсаң, соған зар боласаң. (нақыл). Ким қолына не илинсе, соны алып жолға рауана болған еди (К.Мамбетов).

Бундай еки қатнастық сөзлі толықлауыш бағыныңқылы қоспа гәплердің бас гәпінде қатнастық

сөз қолланылмай келиўи де мүмкин. Бул жағдай толықлаўыш бағыныңқылы қоспа гәптиң мазмұнының толық билдириўине кемислик келтирмейди. Бас гәптеги қолланылмаған толықлаўыш ўазыйпасындағы қатнаслық сөз гәптиң улыўмалық мазмұнынан ямаса бас гәптеги аўыспалы фейилден болған баянлаўышының валентлигине байланыслы оның орны белгили болып турады: Қарақалпақ халқын кимде-ким хәлсиз көрип менсинбесе, қалай жазаланатуғынын таныт. (Т.Қайыпбергенов).

Анықлаўыш бағыныңқылы қоспа гәп. Анықлаўыш бағыныңқылы қоспа гәптиң бағыныңқы гәпи бас гәптеги атлық ямаса қатнаслық алмасығынан болған бас ағзаның мәнисин түсиндирип, анықлап келеди.

Қарақалпақ тилинің материалларында анықлаўыш бағыныңқылы қоспа гәп еки қатнаслық сөзли болып, орын тәртиби жағынан бас гәп бағыныңқы гәптен кейин келеди. Мәселен: Дүньяда сондай мәмлекет бар, ол жерде бәрше хаял-қызлар тең хуқықлы. Ол сондай адам, хеш ким менен сөйлеспейди т.б.

Бул бир қатнаслық сөзли бағыныңқылы қоспа гәптерде дәслепки гәптиң мәниси соңғы бағыныңқы гәп арқалы түсиндирилип келген. Анықлаўыш бағыныңқылы қоспа гәптерде бас гәп бағыныңқы гәптен алдын келип, бағыныңқы гәп бас гәптеги анықлаўыштың мәнисин түсиндирип, анықлап келген. Бундай дүзилестеги анықлаўыш бағыныңқылы қоспа гәптер көбирек аўдарма жасағанда ушырасыўы мүмкин.

Еки қатнаслық сөзли анықлаўыш бағыныңқылы қоспа гәптиң курамында ким, кимнің, кимде-ким, қандай, қайсы т.б. қатнасық алмасықлары, бас гәптиң курамында соған сәйкес, ол оның, сол, соның, сондай т.б. сыяқлы силтеў алмасықлары қолланылады: Кимнің қолы қыймылдаса, оның аўзы қыймылдайды (нақыл). Кимде-ким китапка көп қараса, китап оның зейнин ашады, сөзге шешен етеди. («Аталар сөзи»).

Пысықлаўыш бағыныңқылы қоспа гәптер. Пысықлаўыш бағыныңқылы қоспа гәп түркий тиллериниң қайсысында болса да, мәниси хәм дүзилиси жағынан көп қолланылатуғын бағыныңқылы қоспа гәптиң бир түри.

Хәзирги қазақ [2:69] хәм қарақалпақ [1:207] тиллериндеги илимий мийнет хәм сабақлықларда пысықлаўыш бағыныңқылы қоспа гәптиң ўақыт, орын сын, салыстырмалы, себеп, мақсет, шәрт хәм қарсылас бағыныңқылы қоспа гәп сыяқлы 8 түри қәлиплескен түрде үйренилип киятыр. Олар дүзилиси баянлаўыш

формасының билдирилиўи, бағындырыўшы дәнекер хәм дәнекерлик хызметтеги сөзлердиң қатнасына қарай бир-биринен ажыралып турады.

Хәзирги түркий тиллериндеги көпшилиик грамматика хәм сабақлықларда баслаўыш, баянлаўыш, толықлаўыш, анықлаўыш бағыныңқылы қоспа гәптер менен бир қатарда, пысықлаўыш бағыныңқылы қоспа гәптер функционаллық принцип тийкарында көп жыллардан бери үйренилип киятыр. Сондай-ақ, өзбек тили изертлеўшилери тәрәпинен анықлаўыш, толықлаўыш, бағыныңқы гәптер сыяқлы, пысықлаўыш бағыныңқылы гәптиң де бас гәптиң бир ағзасына (баянлаўышқа) қатнаслы бас гәптиң мазмұны менен байланысып, сол арқалы түсиндирип келетуғыны сөз етиледи [3:170].

Қарақалпақ тилиндеги бағыныңқылы қоспа гәптер бойынша изертлеўлерде жокарыда аталған «пысықлаўыш бағыныңқылы қоспа гәп» термини менен қолланылмай, «бағыныңқылы қоспа гәптиң мәнисине қарай түрлери» деп аталып киятырғаны мәлим. Хәқыйқатында, пысықлаўыш бағыныңқылы қоспа гәптиң бағыныңқы компоненти өзиниң предикативлик белгисин сақлаған халда жай гәптердеги пысықлаўыш сыяқлы, бас гәптеги ис-хәрекет, ўақыяның мазмұнын хәр тәрәплеме сыпатлап, оның менен пысықлаўышлық мәниде байланысады. Бул жағынан пысықлаўыш бағыныңқы гәптер жай гәптерди толықлаўыш хәм пысықлаўышлардың түсиндирип келгени сыяқлы бағыныңқы гәптер де мазмұны жағынан бас гәптиң курамына кирип, гәп ишиндеги гәп тақлетте ис-хәрекет, ўақыяларды хәр түрли пысықлаўышлық мәниде сыпатлайды. Бирақ, бас гәптиң курамында оның бир ағзасы сыяқлы пүткиллей сиңисип кетпей, бағыныңқылық мәнидеги гәплик белгисин сақлайды.

Жуўмақ. Қарақалпақ әдебий тилинің фактлерине таллаў жасап қарағанымызда пысықлаўыш бағыныңқылы қоспа гәптиң функциональ-семантикалық белгисине қарай: ўақыт, орын, сын, салыстырмалы, муғдар-дәреже, себеп, нәтийже, мақсет, шәрт хәм қарсылас бағыныңқылы қоспа гәп сыяқлы 10 түрге бөлинетуғыны анықланады [1:208]. Булардың муғдар-дәреже хәм нәтийже бағыныңқылы түрлеринен басқа 8 түри илимий мийнет хәм сабақлықларда хәзирге дейин үйренилип киятыр. Ал, муғдар-дәреже хәм нәтийже бағыныңқы гәп түрлери өз алдына бөлинбей, басқа түрлериниң курамында үйренилип келген еди. Енди буларды да әдебий тилдиң фактлери тийкарында өз алдына бөлип үйрениў мақсетке муўапық келеди.

Әдебиятлар

1. Дәўлетов А., Дәўлетов М. Қудайбергенов М. Хәзирги қарақалпақ әдебий тили. Синтаксис. – Нөкис: «Билим», 2009.
2. Есенов Қ. Сабақтас құрмалас сөйлемнің құрылысы. – Алма-ата: «Ғылым», 1982.
3. Махмудов Н., Нурмонов А. Ўзбек тилининг назарий грамматикаси (Синтаксис). – Тошкент: «Ўқитувчи», 1995.